

דחיקה ועקירה מהעיר: מבט דרומזרחי

ארז צפדיה ואורן יפתחאל

מבוא

תופעת הדחיקה והעקירה מהעיר (displacement) הפכה בשנים האחרונות לנושא מרכזי במחקרים עירוניים, בשל קשיים הולכים וגוברים של חלקים גדולים באוכלוסייה לממש את הזכות לעיר (Brickell et al. 2017; Elliott-Cooper et al. 2019). זו התפתחות מחקרית מבורכת בתגובה לתופעה בלתי מבורכת. אולם להבנתנו, את ההתפתחות הזאת במחקר ראוי לאתגר ולהעשיר בנקודת מבט שאנו מכנים אותה "דרומזרחית", בשעה שרוב המחקר בנושא מאמץ זווית שאנו מכנים "צפונמערבית".

לנקודת המבט הדרומזרחית שני היבטים מובחנים ועם זאת קשורים זה בזה. האחד אפיסטמולוגי – האופן המסוים שבו אנו כחוקרים בוחרים את התופעות שנבקש ללמוד. השני גיאוגרפי – המבט החוקר מכיוון גם אל ערים בדרום ובמזרח הגלובליים, לא מתוך עמדה מהותנית אלא מתוך אג'נדה מחקרית ואינטלקטואלית שחותרת להבין מגוון רחב של תופעות הקשורות בעירוניות. את שני ההיבטים הללו מלווה היבט שלישי, אתי ופוליטי: קיומם של מציאות קולוניאלית דכאנית וקפיטליזם נצלני בדרומזרח הגלובלי. כל אלה מתלכדים ליצירת המבט שאנו מציעים כאן, שעניינו התנגדות לסדר הקיים ותיקונו.

* מאמר זה הוא חלק מפרויקט המחקר "פינוי והרחקה במרחב העירוני: השלכות לעיר הישראלית", הנתמך מבדיבות על ידי הקרן הלאומית למדע (מענק מס' 1622/18). המאמר נשען בחלקו על ממצאיהם של שותפינו בקבוצת המחקר, ולהם שלוחה תודתנו. הסדנה "לחשוב מהדרום: לקראת אפיסטמולוגיה מהפריפריה", שערכו מכון ון ליר ומכללת ספיר בחודשים פברואר-מרץ 2020, שימשה אותנו להצגת טיוטה של המאמר. תודה לסיגל נגרירון, לשאול סתר ולכל המשתתפים על הערותיהם המועילות. תודה לשופטים הקוראים מטעם תיאוריה וביקורת על קריאה מוקפדת והצעות חשובות. הדברים המובאים במאמר הם על אחריותנו בלבד.

היבטים אלו מעלים כמה שאלות אנליטיות: האם אפשר לבחון עירוניות מן הפריפריה, קרי מתוך הידע וההתנסות של השוליים החברתיים של העיר – המגיעים ממה שנחשב בספרות לשוליים הגלובליים – והאם אפשר לעשות זאת מבלי להסתמך רק על הידע הצפונמערבי, הנוטה להתמקד בעיקר בהיגיון הקפיטליסטי ובנגזרותיו?¹ האם אפשר לייצר ידע הנובע מהמקומי, מהמגוון וממקרים שסוטים מתיאוריות ומודלים הטוענים לתוקף אוניברסלי? ואם כן, במה בחינה שכזאת, שמטה אוזן להדי הקולוניאליות העכשווית והקפיטליזם המאוחר בקרב אוכלוסיות ואזורים שונים, עשויה לתרום לפיתוח תיאוריה עירונית תקפה? נקדים ונאמר שבשלב זה אין לנו תשובות אמפיריות חד-משמעיות לשאלות הללו, אך המאמץ התיאורטי לבחון אותן כאן מעורר מחשבות מאתגרות על עירוניות ופותרת אפשרויות לדיון מושגי על עוצמה, מרחב, זהות וזכויות בהקשר העירוני.

אלכסונים: דרומזרח וצפונמערב

ההתעוררות המחשבתית מוליכה אותנו לניתוח חומרי וזהותי משולב, בזיקה להדי הקפיטליזם והקולוניאליות, שאותו אנו מציגים במונחים של זוויות הסתכלות דרומזרחיות וצפונמערביות. ראוי להבהיר מונחים אלו כבר בשלב זה, מכיוון שהם ילוו את המאמר לכל אורכו. כל אחת מנקודות מבט אלו מציעה מבט "אלכסוני" שלוכד מרכיבים חומריים וזהותיים-תרבותיים, ובבסיסן שני צירים אנליטיים: צפון-דרום ומזרח-מערב. ציר צפון-דרום עניינו ההבדלים החומריים בין עושר ופיתוח כלכלי ובין עוני ונחשלות, כפי שאלה נתפסים בגישות הקלאסיות, הליברליות והמרקסיאניות על גוניהן. ההסברים הליברליים להבדלים אלו נטועים בתפיסה ליניארית של פיתוח, שלפיה כל אזור מתפתח בקצב שונה אבל הפערים עתידים להצטמצם עקב ניידות ההון והעובדים בקפיטליזם הגלובלי. הסברים אחרים נטועים בחשיבה המרקסיאנית ובהחלטה על המרחב הגלובלי, וגורסים כי הפערים בין חברות נעוצים ביחסי ניצול כלכלי של אזורים מוחלשים בידי אזורים מפותחים שנמשכו לכל אורך ההיסטוריה המודרנית, כפי שהציג למשל עמנואל ולרשטיין בעבודתו על תיאוריית המערכת העולמית (Wallerstein 2011a; 2011b; 2011c). אם כך, השימוש במונחים צפון ודרום בתפיסה זו, וגם במונחים מערב ומזרח, אינו נובע ממהותנות גיאוגרפית אלא נועד לסמן יחסי כוח מרחביים-כלכליים, תרבותיים ופוליטיים בני זמננו. הוא גם מכיר בדינמיות

1 הידע הצפונמערבי טוען לאוניברסליות אף שהוא נובע בעיקר ממחקרים בערים הנמצאות בצפון הגלובלי; ראו למשל את עבודתם מעוררת ההדים של ברנר ושמירט על עירוניות פלנטרית, שבה הם טוענים לתהליך האחדה עירוני-עולמי (Brenner and Schmid 2014), או את מאמרם החשוב של סטורפר וסקוט, המוזכר בהמשך, שבו הם טוענים לקיומה של תיאוריה עירונית אוניברסלית ובכך מבקרים את הטוענים הפוסטקולוניאליים על פרטיקולריזם וחשיבותו של ידע מקומי שהם מכנים "פרובינציאלי" ו"אקלקטי" (Storper and Scott 2016). לתקציר הווידיאו של המאמר, המבקר חלק מהטענות העולות בחיבורנו, ראו Urban Studies Journal 2017.

ההיסטורית של יחסים אלו, ולכן כמובן גם באפשרות שהגיאוגרפיה שלהם תשתנה ותייתר את המושגים עצמם ביום מן הימים.

הציר השני, מזרח-מערב, הוא בעיקרו סמן זהותי-תרבותי, ובהשראת אדוארד סעיד (2000) עניינו עמדת המערב התופס עצמו כמודרני, מפותח, ליברלי, נאור ותרבותי לעומת המזרח, המדומיין כתמונת תשליל שלו. עמדה זו יוצרת שני תוצרים. האחד הוא גזענות המבוססת על הבניה של "עצמי מערבי" אחיד יחסית, לבן, בטוח, מתפתח ומתפשט, לעומת "אחר נחות" – מזרחי, מפוצל, רב-גזעי וכלוא בתוך אתניות, דתיות ומסורתיות. התוצר השני, והמעניין יותר, הוא מתווה נורמטיבי שבקצהו הבטחה למזרח כי יוכל להידמות למערב בעזרת אוניברסליות של הידע ותפיסה ליניארית של הזמן. המערב, מעמדה אדנותית, מתווה עבור המזרח מסלול שנע ממסורתיות דתית למודרניות חילונית, מגחמנות לרציונליות, מאמונות טפלות לידע מדעי, מדיכוי קולוניאלי לשחרור לאומי, וכתוצאה מאלה, בסבירות מסוימת, גם מעוני לעושר.

ההצלבה של שני הצירים ממוזגת את ההד הקפיטליסטי-כלכלי עם זה הקולוניאלי-זהותי. ענייננו כאן בנקודת המבט האלכסונית שאנו מכנים "דרומזרחית", כלומר בניסיון להבין עירוניות דרך בחינה וחקירה של השפעות תהליכים על שולי העיר, העתירים סוגיות זהותיות וכלכליות-חברתיות. נקודת מבט זו נובעת מהמציאות העולה ממחקרים על מגוון רחב של ערים באזורים הדרומזרחיים של הגלובוס, אך אינה מוגבלת לערים אלו. היא חותרת לבחון עירוניות בשלל מיקומים גיאוגרפיים – בצפון ובדרום, במזרח ובמערב. אולם כאמור, היא נובעת מאופני החיים של הרוב הגלובלי העירוני הגדול, שעד כה נעדר כמעט מן התיאוריות המובילות. רוב עצום זה חי בדרום ובמזרח הגלובליים, בערים שהוכפפו בעבר לקולוניאליזם האירופי, שרובן מהוות עד היום את הפריפריה הכלכלית והתרבותית הגלובלית. טענתנו היא שהבנת העירוניות העכשווית דורשת התעמקות בהווייה האורבנית של ערים אלו, על המגוון העצום שבהן, ועל כן יש לראות בדרומזרחיות נקודת מוצא אפיסטמולוגית.

תפיסה מושגית ואפיסטמולוגית זו נשענת על גל כתיבה ביקורתי שקם בעשור האחרון ברחבי העולם הדרומזרחי. כך, למשל, בואוֹנטוֹרָה דה סוסה סנטוש (de Sousa Santos) (2015) דוחה את הדומיננטיות של התפיסה הצפונמערבית במחקר ובעיצוב מדיניות הפיתוח העולמית.² לדידו, נקודת המבט הצפונמערבית מספקת הסברים ומודלים תיאורטיים אוניברסליים ופשטניים לבעיות מקומיות מורכבות. ההסברים הללו כושלים בין היתר משום שעוצבו על בסיס דפוסי חשיבה ותנאים שונים מאלה שבדרום ובמזרח הגלובלי. לראיה, פתרונות הבנויים על ההסברים הללו נכשלים שוב ושוב כאשר הם מיושמים על

2 דה סוסה סנטוש משתמש במונחים "מערב", "מזרח", "צפון" ו"דרום". אנהנו מפרשים את תובנותיו לטביעת המונחים שבהם אנו משתמשים כאן – "דרומזרח" ו"צפונמערב".

בעיות שעימן מתמודד הדרום והמזרח הגלובלי. דה סוסה סנטוש מציע להיפטר מאופני ההתבוננות וגיבוש הידע הצפונמערביים, ובמקומם לפתח "אפיסטמולוגיה דרומית", כלומר אופן התבוננות וייצור ידע שאמנם אינו שולל את הידע הצפונמערבי, אך מייצר תובנות מקומיות לסוגיות המאפיינות את הדרום והמזרח הגלובלי.

ג'ין וג'ון קומרוף (Comaroff and Comaroff 2015) מציגים עמדה משלימה, שחוזרת אל הצייר צפון-דרום ונשענת על החשיבות הגיאוגרפית, הכלכלית והתרבותית של אפריקה לסימונו של עתיד עולמי. באופן פרובוקטיבי הם מאתגרים את הנחת הזמן הליניארי של המערב ומבקשים להפוך אותה על פניה: לדידם, העתיד התרבותי, החומרי והפוליטי של "הצפון" מסומן על ידי הדינמיקות המתרחשות כעת בדרום הגלובלי, ובעיקר בערים באפריקה. בדרך זו הם הופכים את ציר הידע הראוי – במקום שהצפון "יידע ויחנך" את הדרום, הדרום הוא שאמור להעניק לצפון את הידע הרלוונטי לעתיד המתקרב.

ארתורו אסקובר (Escobar 2018) אינו מסתפק בכך ומציע חלופה פלוריוורסלית (pluriversal) לאופן ייצור הידע הצפוני, המבקש תדיר למצוא הסברים אוניברסליים חד-ממדיים. אסקובר מדגים כיצד גישה פלוריוורסלית, דהיינו מורכבת ורב-קוטבית אך גם מבנית וביקורתית, מייצרת ידע מגוון הנובע ממאבקים ילידיים, מתרבויות ההישדרות בפאבלות הנפוצות בערי דרום אמריקה, מניסיון לטפח מגוון זהויות מול מדינות לאום, מהמשגת ניסיון חיים של נשים ולהט"בים, וממבטים מבניים אחרים מהפריפריה. אלה מתלכדים לכדי תפיסה אפיסטמולוגית רב-ממדית המציעה מתווה ייצור ידע מורכב, אמין ופתוח יותר להבנת התפתחות החברה העירונית. הדים לגישה פלוריוורסלית זו נמצאים גם בעבודתו של יפתחאל (Yiftachel 2016), המבקשת להמשיג את אופן ייצור הידע הדרומזרחי כזווית האֵלֶף: בהשראת סיפורו המופתי של חורחה לואיס בורחס, המציג את האלף כ"מקום של כל המקומות", יפתחאל קורא לחוקרים ולחוקרות לשאוב מאותם מקורות ידע מגוונים על העיר, ובכללם אלה מהמקומות השוליים, המוחלשים והמושתקים, ולגבש אותם לכדי ידע מושגי ומבני מורכב ודינמי.

שני צירים אלו – צפון-דרום, מזרח-מערב – הם כמובן טיפוסים אידיאליים לניתוח, שהרי אנו מודעים לכך שהמציאות הכלכלית, התרבותית והפוליטית מחייבת אותנו החוקרים ללמוד ולחקור מגוון מורכב ודינמי של מצרפים. עקב כך, ומתוך המשמעות הפוליטית, יש לטעמנו לראות את המושגים "צפון", "דרום", "מזרח" ו"מערב" כנקודות קצה אנליטיות המנהירות את מערך הכוחות במציאות הלא דיכוטומית והבלתי יציבה הנשזרת ביניהן, שיפתחאל כינה אותה "מבניות דינמית" (שם). לפיכך, ואל מול היווצרותם של צירי שיח וכוח אלו, אנו מאמצים מבט אלכסוני דרומזרחי, כזה הלופת ושזור מרכיבים חומריים ותרבותיים-זהותיים, כדי לבחון את אופייה של האזרחות העירונית המתפתחת במאה העשרים ואחת.

בעקבות דה סוסה סנטוש ואסקובר אנו גורסים שרבות מהתיאוריות על העיר שפותחו בצפונמערב חסרות תוקף אוניברסלי, וכי הן אינן יכולות להסביר את המציאות העירונית הרב-ממדית והדינמית של ימינו ובוודאי לא להתמודד עימה. בעקבות קומרוף וקומרוף אנו מסיטים את המבט אל מקורות ייצור ידע מהערים המכוננות "גלובליות"³, המייצגות בעיקר ידע הקשור להגיון ההון והפיתוח והמשוקעות בהווה ליברלית, אל האופן שבו רוב אוכלוסיית העולם חווה את המשטרים העירוניים בעידן הפוסטקולוניאלי והניארו-קולוניאלי.⁴ זהו מבט מן הפריפריה העירונית, הבוחן את הכוחות וההגיונות המעצבים את הדינמיקה העירונית דרך האינטראקציה והקונפליקט – דינמיקה שתוצאותיה לא תמיד ניתנות לחיזוי מראש, בניגוד למצופה ממודלים צפונמערביים רבים.

נקודות המבט הדרומזרחיות נבנות במוקדים שונים בעשור האחרון ומתפתח מהן אוצר מילים ביקורתי המייצג את תופעת העירוניות באופן חדש. מהלך זה הוא פרויקט בהתהוות, המובל בידי שורה של חוקרות וחוקרים.⁵ כאן אנו מבקשים לתרום למאמץ ולפתח מושגים המתארים את האופן שבו אוכלוסיות שלמות הופכות בנות דחיקה ועקירה מהעיר, מצב שאנו מכנים דחיקות ועקירות. בעקבות דה סוסה ננסה להסביר כאן תהליכים מקומיים המעצבים את התשתית לאזרחות עירונית – דהיינו לאגד הזכויות, הפרקטיקות והחובות הכרוכות בהשתתפות בקהילה הפוליטית בעיר⁶ – ונאמץ את התובנה שנקודת המבט הדרומזרחית תקפה לרוב הערים בעולם.

3 ערים גלובליות, או ערי עולם, הן ערים המרכזות כוח כלכלי, חברתי ופוליטי בתהליכי הגלובליזציה. אף שהן מרוחקות זו מזו הן מקיימות קשר עמוק בינן לבין עצמן, ויחד הן יוצרות רשת של העברת הון וידע שמעצימה את כוחן והשפעתן. ססקיה סאסן חיברה ספר מקיף, עשיר במידע ובנתונים, העוסק בערים הגלובליות; ראו Sassen 2013.

4 ובהמשך לדיון באלף אצל יפתחאל (Yiftachel 2016) ראו גם את ספרה החשוב של ג'ניפר רובינסון (Robinson 2016).

5 ראו למשל (Watson 2006; 2013; Bhan 2016; Abourahme 2018; Blatman-Thomas and Porter 2019; Roy 2019; Porter and Yiftachel 2019).

6 המושג "אזרחות עירונית", שהופיע בשיח האקדמי בשנות התשעים, מתאר השתייכות לקהילה פוליטית וחומרית עירונית. מושג זה צמח מתוך רעיון הזכות לעיר, פרי הגותו של אנרי לפבר (Lefebvre 1996) ולאחריו דייוויד הארווי (Harvey 2003) – רעיון שצמח בחשיבה המרקסיאנית את העיר הצפונמערבית, המציג עמדה נורמטיבית שלפיה כל תושב בעיר זכאי לצרוך את המרחב העירוני ומשאכיו, להשתמש במרחב ולהשתתף בעיצובו, בהגדרתו ובכל החלטת הנוגעת לו. במובן האמפירי, שני המושגים מבטאים את החשש לאובדן הזכות לעיר בגלל התגברות השפעות הקפיטליזם – חשש שהפך מוחשי משנות השבעים והשמונים ואילך, ועל כך אנו מרחיבים בהמשך. במובן הנורמטיבי המושגים הללו מבטאים את הכמיהה לבסס אזרחות עירונית, לאו דווקא פורמלית כמו האזרחות המדינית, שתקנה למשתמשים בעיר שותפות שוויונית בקהילה הפוליטית העירונית.

כמה מופעים של דחיקה ועקירה

מסע מהיר בין הערים קולומבו, טאלין וירושלים יסייע לנו כעת לפתוח צוהר שדרכו נבחן מגוון מופעים של תופעת הדחיקה והעקירה, בפועל ובכוח, המשתקפים לעין הצופה דרומזרחה. מתוך כך נגלה את יכולתה הייחודית של נקודת המבט הדרומזרחית לחשוף אירועים מקומיים, ידע תלוי מקום ותובנות מקומיות שאינן מוכפפות לתובנות אוניברסליות. המופעים שנראה ממחישים גם את המחסור באוצר מילים ביקורתי, וחושפים את הצירים הרשמיים וה"אפורים" שדרכם פועל הכוח הממסגר את חייהם של רוב דיירי הערים בעולם תחת איום דחיקה מהעיר.

קולומבו

תצלום 1. תעודת תושב, קולומבו, סרילנקה. צילום: נופר אבני

תעודת התושב הנראית בתצלום 1 שייכת לתושב סמאג'י ואטה (Samagi Watta) – מתחם סלאמס בפאתיה המזרחיים של קולומבו, בירת סרילנקה. תושבי סמאג'י ואטה הם טמילים ומוסלמים ברובם, כלומר משתייכים לשני המיעוטים העיקריים של סרילנקה, בעיר שבה שולט הרוב הסינהלי. את התעודה הנפיקה בשנת 1989 עיריית קולומבו בעת מפקד אוכלוסין עירוני גדול שנערך באותה שנה. המחזיק בתעודה ובני משפחתו רשאים להתגורר זמנית באזור וליהנות מזכויות מוגבלות כמו שירותי חינוך לילדים, שירותי דואר, אספקת מים ושירותי ממשל. התעודה אינה מקנה זכויות השתתפות פוליטיות, כמו הזכות לבחור ולהיבחר בבחירות המקומיות (Avni and Yiftachel 2014).

סמאג'י ואטה היא אחד מ-1,600 מתחמים של בנייה עצמית ללא היתר על אדמות ציבוריות בבעלות המדינה או העירייה. הבנייה בסמאג'י ואטה החלה בשנות השבעים של המאה העשרים. מרבית תושבי המתחם נולדו בו או גרים בו רוב חייהם. אף על פי כן, רשויות העיר והמדינה הצמידו לתושבי סמאג'י ואטה ושאר המתחמים הללו שלל כינויי

גנאי כמו "פולשים" ו"תושבי סלאמס", והמתחמים עצמם מכונים "שכונת שאנטי". רשמית, עיריית קולומבו מסווגת את המתחמים – במינוח אורוליאני, יש לומר – כ"התיישבות עם חסר בשירותים" (under-serviced settlements, או USS). הסיווג הזה נחלק לארבעה תתי-סיווגים לפי סוג הזכויות על הקרקע וסוג היתרי הבנייה, אם יש כאלה, ולפי אלה נקבעות זכויות התושבים.⁷

לצד הטרמינולוגיה הפוגענית וסיווג המתחם כ-USS מתחולל מאבק חברתי ממושך למען הזכות לעיר, ובעיקר הזכות לדיור בטוח, של תושבי קולומבו, הנתונים כל העת בסכנה של הרס בתיהם, גירוש מהעיר או שלילה של תעודת התושב המיוחלת, שמלכתחילה מציעה זכויות מוגבלות. מיותר לציין שהרעיון להכיר בתושבים כשווי זכויות בעיר, הגם שבתיהם אינם מוסדרים במפות התכנון העירוניות, לא נדון כלל. להפך, בעשור האחרון עיריית קולומבו מקדמת מדיניות של הפרטה ומוכרת קרקעות ליזמים במחירים מפתים במטרה לזרז "התחדשות עירונית", קרי פינוי התושבים מבתיהם. ארבעה עשורים מאז הוקמה סמאג'י ואטה, העקירות של תושביה, כלומר פוטנציאל העקירה שלהם (displaceability), גדלה והולכת (שם).

טאלין

תצלום 2. פרסום בשפה הרוסית לחברת הובלה ומתחזי פרסום לפירסינג וקעקועים, טאלין, אסטוניה. צילום: אורן יפתחאל

7 לקריאה נוספת על הסיווג וההיסטוריה של מתחמי USS ראו Philbrihty 2016.

שכונת לסנמאי (Lasnamäe) במזרח טאלין שבאסטוניה בנויה משיכוני מגורים בסגנון סובייטי עגמומי ומאוכלסת בעיקר ברוסים. בתצלום 2 נראה לוח מודעות מאולתר ברחובה הראשי של השכונה, ובו כתובות ברוסית מציעות שירותי הובלה וגם פירסינג. זוהי האפשרות היחידה לפרסום בשפה הרוסית, כי מאז ראשית שנות התשעים מוטל על כך איסור רשמי. האיסור אמנם חל בכל אסטוניה, אך השפעתו ניכרת במיוחד בערים שבהן מרוכזות הקהילות הרוסיות. זהו חלק ממאמץ האסטוניזציה של הנוף הסובייטי הקודם, הגם שמחצית מאוכלוסיית העיר והרוב המכריע של אוכלוסיית השכונה דוברי רוסית (Zabrodskaja 2014). אף שהפרסום הזה מינורי, כמעט סמוי מהעין, הוא משמש את תושביה הרוסים של העיר כערוץ שכיח לתביעת זכויותיהם במרחב ולהנכחת עצמם ושפתם בעיר. כך תיאר את התופעה ולדימיר פולישוק, פעיל למען זכויות אדם בטאלין:

כן, זה מה שהם עשו לטאלין. הסירו את כל השלטים ברוסית. שלטי החוצות ושמות הרחובות הרוסים הועלמו מהמרחב הציבורי. רבים מאיתנו [הרוסים באסטוניה] איבדו את אזרחותם, וכולנו איבדנו זכויות קולקטיביות. הם גרמו לנו להרגיש כמו זרים בעיר שלנו, היכן שהמשפחות שלנו חיו במשך דורות. אבל אנחנו לא עוזבים. אין לנו מולדת אחרת (ריאיון אישי, 22.5.2005).

ירושלים

תצלום 3. תושבי בטן אל-הווא שבסילוואן, בדיון בג"ץ בעתירה שהגישו נגד עקירתם מבתיהם. צילום: אמיל סלמן, באדיבות הארץ

פינוי אנשים שישבו על הקרקע במשך עשרות שנים – חלקם אף מבלי לדעת כי המקרקעין שייכים לאחרים – מעורר קושי אנושי, בעיקר כאשר הוא נעשה ללא פיצוי או פתרון אחר. דומה שטוב תעשה המדינה אם תשקול במקרים המתאימים מתן מענה למי שפוננו מבתייהם. זכות הקניין היא חשובה, אך יש חשיבות גם להגנה על קורת ביתם של אנשים.

כך סיכמה השופטת דפנה ברק־ארז את פסק הדין שנתן בית המשפט העליון בשבתו כבית דין גבוה לצדק ביום 21 בנובמבר 2018 בעתירתם של 104 פלסטינים תושבי בטן אל-הווא בשכונת סילוואן נגד האפוטרופוס הכללי, הכונס הרשמי ואחרים.⁸ העותרים ביקשו למנוע את עקירתם מבתייהם בשכונה, שבהם גרו כשבעה עשורים, לאחר שבתו המשפט של המדינה שכבשה את האזור פסקו מתוך פרספקטיבה (צפונ) מערבית צרה, שעניינה זכויות קניין, וקבעו שאין לדיירים זכויות בבתייהם. הפסיקה נסמכת על עלילה היסטורית-משפטית מרתקת שראשיתה במאה התשע-עשרה. במשך פרק של חמישים שנים, עד מאורעות תרפ"ט, גרו בשכונה יהודים תימנים על אדמת הקדש. מאז עברה האדמה לידי של נאמן, ולאחר מכן לידי הירדנים, ואלה מכרו אותה שלא כדין לתושבים מקומיים. קושאן ההקדש חל על המחוברים לקרקע אך לא על הקרקע עצמה. אפוטרופוסים המופקדים על רכוש אויב וארגוני חברה אזרחית מקומיים ובינלאומיים נשזרו בעלילה שפרש פסק הדין. העלילה חשובה ודורשת ניתוח, אך לא מן הסוג שערך בית המשפט בבואו לברר למי יש זכויות קניין, אלא מתוך פרספקטיבה דרומזרחית החותרת להבין את הזווית הפוליטית, החברתית והאנושית של המקרה כפי שחווה אותו הקהילה המקומית, מעבר לסוגיית זכויות הקניין הפורמלית. העתירה נגד הפינוי נדחתה בסופו של דבר. על אף נימת ההסתייגות של השופטת ברק־ארז, למערכת המשפט נוח למלא תפקיד בהשטחת הדיון הפוליטי והחברתי ובהסוואתו באמצעות צמצום הדיון לסוגיות טכניות של קניין, כפי שהן מנוסחות במסורת המשפטית הצפונמערבית. את התושבים שנעקרו מבתייהם בעקבות פסיקת בג"ץ ציטט אתר החדשות וואלה ביולי 2019: "אין לנו מקום אחר, זה הבית שלנו" (הורדניצ'אנו 2019).

שלושת המופעים האלה מציגים מציאויות מורכבות של דחיקה ועקירה מהעיר. מופעים מגוונים אלו, לצד תהליכים עירוניים נרחבים, מדגישים את הצורך לחקור ולהמשיג את תופעת הדחיקה והעקירה ומדגימים את השאיפה האפיסטמולוגית המדריכה אותנו – להתבונן מהשוליים על המשטר העירוני ועל האזרחות העירונית שנגזרת ממנו. לשם כך נסקור, מתוך זווית דרומזרחית, כתיבה עכשווית – בעיקר צפונמערבית – העוסקת בדחיקה

מהעיר. נתמקד במיוחד בשני מושגים: עירוניות אפורה ומרחבים אפורים. לאחר מכן נבחן את הקשר בין מצבי דחיקות ועקירות (displaceability) ובין מאבקים שקשורים בדפוסים ישנים וחדשים של קולוניאליות השזורים במשטרי קניין וזהות, ואת האופן שבו כל אלה גם יחד מעצבים את העיר.

בתוך מסגור זה המאמר מקדם שני טיעונים עיקריים. האחד הוא, כאמור, שיש להכיר בכך שהעלייה בהיקף תופעת הדחיקה והעקירה מהעיר, וריבוי המאבקים נגדה, מהווים יסודות בעיצוב האזרחות העירונית בת זמננו. נתמוך טענה זו באמצעות דיון בהתרחבותה של העירוניות האפורה ובהתפשטותם של מרחבים אפורים. הטיעון השני הוא כי אף שעיקר הכתיבה על דחיקה מתייחס לתנאים בעיר הניאו-ליברלית העכשווית האופיינית לציר צפון-דרום הגלובלי,⁹ כאשר מסבירים את התופעה יש צורך לשלב בהסבר גם הגיונות מבניים אחרים – למשל לאומיות, קולוניאליות, מגדר ודת – האופייניים לציר מזרח-מערב. כלומר, כדי להבין לעומק את מורכבותה של תופעת הדחיקה והעקירה יש לאמץ פרספקטיבה אלכסונית, דרומזרחית, ומתוך כך לפתוח נתיבים חלופיים לשם קידום שוויון זכויות בעיר ובחברה כולה.

תושבים עקירים

רבה השונות בין המקרים של כרטיס התושב בקולומבו, מודעת הרחוב בשפה הרוסית בטאלין ופינוי תושבי סילוואן. כל אחד מהם מייצג עולמות תוכן וקונפליקט אחרים ושונים. עם זאת, המקרים קשורים זה בזה, מכיוון שהם מלמדים שהשפה המשפטית העוסקת בחוקיות ובזכויות קניין אינה מסייעת לפענח מציאויות מורכבות. זוהי כאמור חולשתה של הזווית הצפונמערבית. ניתוח המקרים מנקודת מבט דרומזרחית מחייב המשגה שלוכדת היבטים חומריים לצד היבטי זהות ותרבות מקומיים או אזוריים. נתחיל במושגים שדרכם נבקש להתבונן בעירוניות בת זמננו. דחיקה ועקירה מהעיר פירושו גירוש אוכלוסיות ממקום מושבן, הפקעת קרקעות והרס בתים, אך גם פעולות מעודנות יותר כגון הדרה תרבותית, אי-הכרה מרחבית או מסחור קרקעות מסורתיות ופיתוחן. אמצעים אלו ועוד מזינים (מחדש) את אופיים של תהליכי העיור ברחבי העולם ומרחיבים את מנעד הכלים והאפשרויות העומדים לרשותם של קובעי המדיניות להשפיע על תכולת המרחב, על התמהיל החברתי בו ועל כיווני זרימת ההון. דחיקה ועקירה מלוות באופן שגרתי כמעט את תהליך העיור ברחבי העולם, ובעיקר במרחב הממשי, הסמלי והמדומיין של הדרומזרח הגלובלי. התופעה מצביעה על מדיניות עקבית של מניעת זכויות מלאות מקבוצות מסוימות, ונדמה כי השימוש במדיניות זו הולך וגובר.

אנו מגדירים דחיקה ועקירה כמנעד של מצבים פוגעניים המתבטאים בהרחקה של תושבים ממלוא הזכויות והמשאבים העירוניים: זכות מלאה לדירור, תושבות, נגישות, שימוש במשאבים, שותפות בתהליכי קבלת החלטות, גישה להזדמנויות ולמוקדי כוח במטרופולין. היבטים נוספים שנפגעים מתהליכי הדחיקה והעקירה כוללים את היכולת לשמור על היי קהילות, על אזורי מחיה ועל תרבויות, והיכולת לקבל הכרה בזהות באופן שמתבטא בתכנון העיר ובמשטר שלה. בקוטב אחד של מנעד הפגיעות נמצאים תהליכים כלכליים, פוליטיים, סביבתיים ותרבותיים שמתבצעים באיטיות יחסית ובאלימות מתונה וכופים סדר חדש בעיר – למשל מניעת שירותים, פיתוח שאינו הולם את צורכי הקהילה המקומית או את יכולותיה הכלכליות, מניעת פיתוח הולם, ומניעת משאבי תרבות או הכחשת זיקתם ההיסטורית והתרבותית של תושבים למרחב שבו הם חיים. פגיעות אלו עשויות להתבטא בשלילת ההכרה החוקית במבנים ובשימושי קרקע, באופן שעלול להביא תושבים למצב שהגדרנו בעבר "זמניות קבועה"¹⁰. תהליכים כאלה גורמים לרוב להעמקת הכרסום בזכויות התושבים לעיר בסביבתם המוכרת, גם אם אינם מיתרגמים לעזיבת תושבים. זהו קוטב הדחיקה. בקצה האחר של המצבים הפוגעים נמצאים תהליכים פוליטיים ומשפטיים מהירים, אלימים וממוקדים של הריסה, הרחקה וגירוש תושבים, בעזרת אלימות מהירה וממוקדת. זהו קוטב העקירה.

כל אלה, גם אם משמעותם המיידית איננה הרחקה פיזית, הופכים את התושבים לדחיקים ועקירים (displaceable), כלומר לבעלי פוטנציאל להידחק ולהיעקר. פוטנציאל זה הוא חלק מהוויית החיים של מספר הולך וגדל של תושבים וקהילות ברוב הערים ברחבי העולם, במיוחד כאשר התושבים נמנים עם קבוצות זהות או מעמדות מודרים כמו מהגרים, ילדים, צעירים, נשים ועניים. פוטנציאל דחיקה זה, כך אנו טוענים, הפך למרכיב מבני קבוע בעיר.

פוטנציאל הדחיקה והעקירה, כלומר הדחיקות והעקירות, הולך וגדל ברחבי העולם. בשנים האחרונות הצטברה ספרות מחקר מושגית חשובה בנושא, המתמקדת במחקרי דירור, ג'נטריפיקציה ומשטר מקרקעין, רובם ככולם תחת המשטר המכונה "ניאו-ליברליזם גלובלי"¹¹. מחקרים אלו מראים כיצד דחיקה נובעת ממגוון הגיונות המניעים תהליכים מבניים קפיטליסטיים, כגון מסחור, השקעות גדולות ופיתוח כלכלת העיר, ומחתירה להשלטת "חוק וסדר" מתוקף הגיון הריבונות ושלטון החוק המודרניים. עם זאת, כאמור, ספרות זו היא צפונמערבית בעיקרה ומתעלמת ברובה ממשטרים מרחביים המתגבשים בדרום ובמזרח הגלובליים, כגון המרחב האפור הלא-פורמלי שאליה נפנה כעת.

10 צפדיה ויפתחאל 2014. וראו גם Rolnik 2019; Roy 2018; Marcuse and Madden 2016; Sassen 2014.

11 Rolnik 2019; Sassen 2014; Desmond 2016; Lees *et al.* 2016; Marcuse and Madden 2016.

עירוניות אפורה

במחקרים קודמים בחנו כיצד המתחים והסתירות בין ההיגיון הקפיטליסטי, הלאומי והמשפטי-מנהלי, והיחסים הסימביוטיים שבין שלושת אלו, מייצרים ומנכיחים סיטואציות עירוניות שאותן כינינו "מרחבים אפורים"¹². העירוניות האפורה היא מצב חוקי ופוליטי שהולך ומתפשט בערי העולם, ובו הפיתוח הפורמלי והבלתי פורמלי (כלומר פיתוח שנעשה ללא אישור השלטונות) מתקיימים זה לצד זה ושזורים זה בזה. העיור האפור קונה אחיזה במרחבים הגדלים בין המרחב המולכן – החוקי, המתוכנן, הבטוח והקבוע – ובין זה המושחר,¹³ המוגדר על ידי השלטון כחריג, ספונטני, מסוכן ובר עקירה. בתווך הזה קמות ערים שלמות שבהן מתגוררים כיום מיליארדי בני אדם במצב של זמניות קבועה: חריגה מחוקי ההגירה, הקרקע והתכנון תוך העלמת עין מצד השלטונות.

המחשבה התכנונית המקובלת גורסת שרק פיתוח פורמלי, דהיינו פיתוח במסגרת חוקי תכנון ובנייה ופרוצדורות מנהליות שקבועות אף הן בחוק, מבטיח יעילות, סדר, וראות וקידום הטוב המשותף. לעומת זאת, פיתוח בלתי פורמלי אינו נצמד להוראות התכנון והבנייה ואינו מבוצע לפי הפרוצדורות המנהליות הקבועות בחוק. פיתוח כזה נפוץ במגוון תצורות, מסלאמס ופאבלות בשולי העיר שבהם מתגוררים עניים ומיעוטים במבנים נטולי תשתיות ומטים לנפול ועד מגדלי יוקרה במרכז העיר שנוספו בהם קומות מעבר למותר בתוכנית.

עירוניות אפורה משלבת כאמור בין פיתוח פורמלי לפיתוח בלתי פורמלי. הערים של ימינו הן מצרפים (assemblages) של פיתוח חוקי, מתוכנן ומוסדר, ולצידו בנייה בלתי מתוכננת או לא מוסדרת. ברחבי העולם (אי-סדר זה מתאפיין בצמיחה מלמטה של שכונות ועיירות שנבנות בידי התושבים, בתכנון עצמי; בדה-רגולציה של פיתוח קרקעות; בהגירה גוברת, חוקית ולא חוקית, של כפריים ותושבי חוץ אל שכונות עוני בשולי הערים ובתוכן; ובירידה בכוחו של הממשל, ועימה שחיקה במנגנוני הרווחה האוניברסליים, העצמת הקיטוב האתנו-מעמדי ושחיקת מעמד הביניים.

המחשבה הרווחת היא שתושבים החיים כדין במרחבים פורמליים נהנים משלל זכויות, ואילו אלה החיים במרחבים האפורים מודרים מזכויות. אך זוהי חשיבה פשטנית, ובמציאות נושא הזכויות במרחבים האפורים מורכב יותר. פיתוח בלתי פורמלי מתאפיין גם בחריגות מהחוק ומהתכנון שנעשות מלמעלה, בדרך כלל כאשר תוכנית העיר (אם יש כזאת) הופכת לרעש רקע עמום מול יוזמות הפיתוח של קבוצות חזקות, יזמים ורשויות. אלו נהנים לעיתים מפריבילגיות מופלגות מעבר לאלה שהחוק מעניק, וכמובן מעבר למותר

12 צפדיה ויפתחאל 2014; צפדיה 2016; Yiftachel 2009.

13 השימוש המטפורי שאנו עושים כאן בצבעים מתכתב עם השיח המשפטי והכלכלי (הניכר במונחים כמו שוק אפור או הלבנת הון), ואין לו קשר לשיוכים אתניים או גזעיים.

בתוכניות הפיתוח הרשמיות. דוגמה לכך היא חריגות בנייה בדמות תוספת קומות במגדלי יוקרה (המיועדים למגורים או למשרדים), שראשיתן בהעלמת עין של הרשויות וסופן בדרך כלל בהסדרה תכנונית, במה שהחוקרת טליה מרגלית כינתה "עסקאות תכנון" (2013) – עסקאות שמגדילות את הונם של היזמים ומאפשרות למשתמשים זכויות שהתכנון המקורי לא היה מאפשר.

הדוגמה של מגדלי היוקרה מרמזת על דינמיקה של הלבנה, כלומר על האפשרות לשנות את מעמדו המשפטי של פיתוח בלתי פורמלי ולהפוך אותו לפורמלי. אך מתקיים גם התהליך ההפוך, של השחרה או הפללה, שבו מרחבים מסומנים רשמית כבלתי פורמליים ותושביהם מסומנים כמשוללי זכויות. במילים אחרות, מרחבים אפורים ממוקמים בין המרחבים הפורמליים החוקיים, המאושרים והבטוחים ובין המרחבים הלא פורמליים, של הפשיעה, ההרס והגירוש. המבט הצפונמערבי מופנה כאן אל הדיכטומיה שבין חוקיות ופשיעה; המבט הדרומזרחי, לעומת זאת, מופנה אל ריבוי גוניהם של המרחבים האפורים, ובעיקר אל אוכלוסיותיהם, במטרה לחשוב מחדש על אזרחות עירונית. אוכלוסיית היעד, זהותה, מצבה הכלכלי, מעמדה החברתי ועוצמתה הפוליטית הם מרכיבים קריטיים בהכרעת מעמדו של המרחב, ומכאן גם בקביעת זכויותיה של האוכלוסייה לעיר. התוצאה היא היררכיה של אוכלוסיות שונות שזכויותיהן לעיר שונות ומבוססות על מצרפים של מתן זכויות ומניעתן. המציאות מזמנת שפע של דוגמאות לכך. איסור השימוש בשפה הרוסית באסטוניה, למשל, הוא דוגמה להשחרה בתחום זכויות התרבות והכלכלה. כך כמובן גם סילוק תושבי בטן אל-הווא מבתיהם בסילוואן. הדוגמאות לתהליך ההפוך, של ההלבנה, קיימות גם הן – למשל רבים מהמאחזים בגדה המערבית, שנבנו באופן לא חוקי ומעמדם הוסדר רטרואקטיבית בשנים האחרונות, או חוות הבודדים בנגב, שבג"ץ קבע כי הן בלתי חוקיות אך הן אושרו בדיעבד. אולם לרוב מהלכי ההשחרה וההלבנה מורכבים יותר ועשויים להתבטא למשל בשלילת הכרה בפיתוח מסוים והלבנתו במתכונת חדשה ונוצצת, כפי שנעשה במקרה גבעת עמל בתל אביב, או בפיתוח בלתי פורמלי שהרשויות נוטות להעלים ממנו עין עד אשר בשלים התנאים וההזדמנויות להשחרה, כמו במקרה של אום אל-חיראן. השחרה והלבנה הן פעולות פוליטיות, ויש להן השלכות ברורות על נושא הדחיקה והעקירה. מי שחיים במרחבים האפורים מוגדרים, באופן תמידי ומתמשך, כזמניים. הגדרה זו משמעה שתושבי מרחבים אלו הם דחיקים ועקירים, כלומר בטיפול משפטי מתאים ניתן להרחיקם. אולם עקירות בדרך כלל אינה מובילה לעקירה בפועל. לרוב, מה שנחשב מצב זמני נמתח לתקופה ממושכת, ולעיתים איום העקירה מן המרחב האפור עשוי להתפוגג לתוך תהליכי הלבנה ואת מקומו עשוי למלא תכנון מסודר שמבטיח את זכויות התושבים והקהילות.¹⁴ אך חשוב לציין שהלבנתם של מרחבים אפורים שבהם חיות אוכלוסיות

מוחלשות נדירה יחסית. רוב המקרים של הלכנת מרחבים אפורים קשורים ליכולתם של בעלי הון או בני מעמד פריבילגי לקבל לידיהם זכויות פיתוח מוגדלות, חוקיות ובעיקר רווחיות, אגב פינוי תושביהם ה"לא-חוקיים" של מרחבים אלו (Bhan 2016). דינמיקה זו של דחיקת האוכלוסיות המוחלשות ממרחבים אפורים וכניסת אוכלוסיות מבוססות למרחבים מולבנים, עתירי זכויות והון, מעמיקה את תהליכי עבודת הגבולות (bordering)¹⁵ בתוך העיר בין אוכלוסיות עירוניות הנבדלות זו מזו במעמדן ובזהותן (Yuval-Davis et al. 2019). האוכלוסיות המוחלשות, המועדות להרחקה בעטיים של פיתוח והתחדשות אגב הלכנתם של מרחבים אפורים, הן לרוב אוכלוסיות של מהגרים ופליטים, מיעוטים, קשישים, ולאחרונה גם צעירים שאינם יכולים להתמודד עם מחירי הנדל"ן המאמירים. על בסיס תובנה זו טענו כי ההאפרה העירונית היא תהליך של אפרטהייד זוחל, היוצר ומעמיק אזרחות עירונית המאופיינת במצבים רבים של "נפרד ולא שווה" (צפדיה ויפתחאל 2014).

אם כך, דחיקה ועקירה אינן פעולות משפטיות או תכנוניות גרידא. אלו פעולות פוליטיות שמונעות ממניעים חומריים (שכבר פגשנו לעיל בציר צפון-דרום), דהיינו מהיגיון קפיטליסטי, וממניעים זהותיים שעניינם העצמת הדומיננטיות הטריטוריאלית של קהילה אחת אגב דחיקתה של האחרת (סממנים כאלה זיהינו כבר בציר מזרח-מערב). תובנה זו, לצד ההנחה שמרחבים אפורים הם דינמיים מטבעם, מסייעת לנו לפרק את הדיכוטומיות שבין חוק לפשע, בין המתוכנן לספונטני ובין השייך לזר, המאפיינות את המחשבה התכנונית, המשפטית והפוליטית. תחת זאת אנו גורסים כי ערים כוללות מגוון גדל של מרחבים אפורים שהם חלק אינטגרלי וקבוע של ייצור המרחב העירוני, ושהמשטר העירוני יוצר, במכוון או שלא במכוון, מדרג אזרחויות שבו הקיטוב ואי-השוויון הולכים ומעמיקים (שם).

חלקיותה של התיאוריה הפלנטרית

"החשש הגדול הנובע מתהליך הג'נטריפיקציה הוא, כמובן, שתושבים שהכנסתם נמוכה וסוחרים שמתח הרווחים שלהם קטן יידחקו על ידי תושבים אמידים ועסקים רווחיים יותר". דברים אלו, שפורסמו בכתבת הניו יורק טיימס ב-23 בדצמבר 1985 (Smith 2005, 29), משקפים את הטענה הבסיסית שדחיקת תושבים מאזורי המגורים שלהם נובעת מפעילות הון במרחב (Newman and Wylie 2006; Slater 2017), בעיר שמזוהה כניאו-ליברלית (Brenner and Theodore 2002). ובמילים פשוטות: דחיקת תושבים נובעת מג'נטריפיקציה,

15 תרגמנו את המונח bordering ל"עבודת גבולות", מינוח המסמן פעולה מתמשכת של יצירת גבולות, הנעתם, הזותם או הסרתם.

שמשמעה הרחקה ודחיקה של תושבים ותיקים. כיצד זה קורה? באזורים בעיר שהיו נתונים להזנחה מתמשכת נוצר פער בין ערך נכסי הנדל"ן הנוכחי לערכם הפוטנציאלי. מושקע בהם הון עודף, בתקווה שיניב תשואה לבעליו. ההשקעות יוצרות ביקושים לאזורים אלו. מי שעוברים לגור בהם, הג'נטריפיקטורים, הם שחקנים פעילים במעמד כלכלי שמשתמש גם בהון הפוליטי והסימבולי שלו לעיצוב המרחב, ואגב כך מסייעים, גם אם לא במודע, להעלאת התשואות על ההשקעה. עליית ערך הנכסים, עלויות המחיה באזור והשתנות הסביבה החברתית והתרבותית כתוצאה מהג'נטריפיקציה דוחקים את התושבים הוותיקים מזכויות לעיר ואף מהאזור.

ההון המושקע אינו בהכרח מקומי או פרטי. הוא עשוי להיות הון גלובלי, למשל הון תאגידי. כפי שטוענת סאסן, ההשקעות הללו "חוצות את גבולותינו המושגיים – המונחים והקטגוריות המשמשים אותנו כדי לחשוב על הכלכלה, הפוליטי ועל רבגוניותן של מדינות לאום ואידיאולוגיות" (Sassen 2014, 215). עם התקבלות ההבנה שמדובר בתופעה גלובלית, החלו להופיע בספרות ניסיונות להחיל על ערים בצפון ובדרום הגלובלי תוכנות תיאורטיות שמשמשות במסגרות מרקסיאניות גורפות. לורטה ליס ואחרים (Lees et al. 2016), למשל, מציעים את המונח "ג'נטריפיקציה פלנטרית" (planetary gentrification). לטענתם, יש לבנות "מחקר עירוני עולמי אמיתי" (שם, עמ' 12). הם דוחים את הטענה כי מתרחשת דיפוזיה של תהליכים ותיאוריות מהצפון אל הדרום, ומציעים לגבש תיאוריות עירוניות משותפות שהג'נטריפיקציה תשמש בהן ציר מרכזי. באופן דומה, ניל ברנר וכריסטיאן שמיד (Brenner and Schmid 2014) שואלים מהפילוסוף אנרי לפבר את המונח "עירור פלנטרי" (planetary urbanization)¹⁶, שפירושו התהליך העולמי הגורף שבו ממשלים מקומיים – ואין זה משנה אם הם בדרום או בצפון הגלובלי – תרים אחר השקעות הון, מעורדים ומתמרצים פירמות ותאגידים גלובליים להשקיע בעריהם, ודרך המסחר העמוק הזה מעיירים גם את המרחבים הכפריים והעורף הטבעי של העיר.

הניסיונות לגבש מסגרות תיאורטיות פלנטריות משותפות (כלומר עולמיות, גורפות, עקביות) לערים, לאזורים ולאוכלוסיות השונות בעולם חשובים, מכיוון שהם ממקדים את תשומת הלב בפעולתו של הקפיטליזם הגלובלי בזירה העירונית ובחיפוש המתמיד אחר אפיקי השקעה מניבים בשדה ההשקעות, שהוא כיום דיגיטלי וגלובלי כמעט לחלוטין (Rolnik 2019). אולם לשיטתנו, הניסיונות הללו, על אף תרומתם החשובה להבנת הכלכלה הפוליטית של העיר, מותירים חללים רבים בתחום האמפירי והמושגי, מכיוון שרבים מאירועי הדחיקה מהעיר, הגירוש, ההרחקה מזכויות והרס הבתים אי-אפשר להסביר באמצעות תהליכים כלכליים או תנועות הון, והיווה הם עולמיים או מקומיים. חלק מההסברים לתופעות העירוניות הללו נעוצים בסוגיות הקשורות בביטחון, בחוקיות

ובאי-פורמליות, ובמתחים על רקע גזעי, דתי, אתני, לאומי ואף מגדרי. הסברים אחרים קשורים ברגישויותיהן של קהילות מסוימות ללחצים סביבתיים. את ההסברים הללו, להבנתנו ובזיקה לדה סוסה סנטוש (de Sousa Santos 2015), אי-אפשר להכפיף רק להגיון הקפיטליזם הניאו-ליברלי או הג'נטריפיקציה העולמית. התעקשות על כך משטיחה את מגוון התופעות העירוניות ואינה מאפשרת הבנה של תהליכים ברמת המזו (mezzo), שבין המקומית לעולמית.

איננו שוללים את ההסבר המרקסיאני, אלא את הנטייה לראות בו הסבר בלעדי ורלוונטי לכל מופעי העירוניות. כאמור, אנו רואים אותו כחלק מגישה ביקורתית קלאסית, או בלשונם של הלגה לייטנר ואריק שפרד (Leitner and Sheppard 2016), תיאוריה עירונית אנגלופונית ביקורתית. גישה זו נשענת על הנחות יסוד סמויות המעמידות במרכז את עולם התוכן הליברלי, ועימו מושגים כגון אוניברסליות ביישום מדיניות, אזרחות מכלילה, שוק חופשי-כביכול, זכויות קניין יציבות, דיכוטומיה בין ציבורי לפרטי, שלטון החוק, תכנון עירוני אפקטיבי ומחייב ועוד. גם אם יש כוונה לרדן בערים בכל העולם מתוך תיאוריה אחת משותפת, כמו למשל בניסיונם של ליס ואחרים או של ברנר ושמיד (Brenner and Schmid 2014; Lees et al. 2016), הנחות היסוד הללו משקפות דומיננטיות של מחשבה צפונמערבית. מחשבה זו מתעלמת ממבעים מקומיים של המציאות המרחבית, החברתית והפוליטית בערים ברחבי העולם, כמו יצירת היררכיה פורמלית של זכויות לעיר בקולומבו, ניסיונות העלמת הרוסית מהמרחב העירוני באסטוניה או התמקדות בפרשנות צרה של זכויות קניין בהכרעה על בעלות על נכסים בסילוואן. מסיבה זו חוקרות וחוקרים רואים בביקורת קלאסית זו חלק ממערכת יחסים פוסטקולוניאלית וניאו-קולוניאלית שמנסה להמשיך ולכפות את החשיבה מהצפונמערב העשיר והדומיננטי על ייצור הידע ותיאור המציאות במחוזות הדרומזרח.¹⁷

מדומזרח לצפונמערב?

לאור הנאמר לעיל, אנו סבורים כי הגיע הזמן לאמץ את הפרספקטיבה הדרומזרחית לא רק במשמעותה האפיסטמולוגית אלא גם במשמעותה הגיאוגרפית, מכיוון שמכך, כפי שהסברנו בפתח הדברים, נובעת המשמעות הפוליטית. הגיעה העת לפתח תובנות ביקורתיות שמקורן בדרומזרח הגלובלי ולהחילן – כמובן רק אם הן רלוונטיות – על למידת העיר בכלל, גם זו שנמצאת בצפונמערב הגלובלי. עם האצת ההגירה בתוך הדרומזרח עצמו וממנו אל הצפונמערב, ועם התפשטותם של מרחבים אפורים, ביקורת כזאת עשויה לספק הסברים משלימים מבוססי מקום לתופעת הדחיקה והעקירה מהעיר.

הציר העירוני האלכסוני שאנו דנים בו, הנמתח בין הדרומזרח לצפונמערב הגלובלי, מהדהד כאמור את הגיאוגרפיה של התקופה הקולוניאלית וההשתלטות האירופית הלבנה על הדרום והמזרח הגלובליים. זו החלה עם התפשטותן של האימפריה הספרדית והפורטוגזית, המשיכה דרך השתלטות אירופית מוחלטת כמעט על משאבי העולם, והתפתחה לדומיננטיות אמריקנית וסובייטית (וכיום גם אירופית, ובעתיד הקרוב – גם סינית) בכלכלה, בפוליטיקה ובמיליטריזציה העולמית. אך ציר זה אינו גיאוגרפי בלבד, משום שלדרום ולמזרח הגלובליים יש גם היבטים כלכליים, תרבותיים, פוליטיים ואתיים, כפי שהצגנו קודם. במובנים רבים היבטים אלו ממשיכים לתחזק דומיננטיות צפונמערבית, שאמנם נחלשה מעט אך לא נעלמה.

פן חשוב נוסף בציר אלכסוני זה הוא דפוסי ייצור הידע האורבני, כלומר האופן שבו הידע על המתרחש בערים הללו נאסף, מעובד, מקוטלג ומפורסם. מפת ייצור הידע האקדמי והמקצועי עדיין משקפת את העולם הקולוניאלי: מוסדות המחקר והחינוך בצפונמערב הגיאוגרפי והתרבותי שולטים בייצור הנתונים והתיאוריות, בכלטפורמות (בעיקר פרסום בכתבי עת), בהענקת התארים ותקציבי המחקר ובשימושים בידע המדעי. ויש לכך גם ביטוי אפיסטמולוגי: רוב הידע להבנת העיר ולתכנון העיר מסתמך על ערי הצפון הגלובלי, ובדרך קבע הוא מיובא מהן ומיושם בהקשרים אחרים וייחודיים בערי הדרום והמזרח (Watson 2013), ועל ערים בצפון ובמערב הגיאוגרפיים שנתפסות כפריאיליות לערים מרכזיות. כך למשל תל אביב נתפסת כמודל עירוני רצוי לכל הערים בישראל.

מחלוקת נוספת היא הלגיטימציה של מקורות הידע. נקודת המוצא לזווית הדרומזרחית היא שהעיר, כל עיר, מקפלת בתוכה סוגי ידע רבים ומגוונים שאי אפשר לצמצמם לידע אקדמי אוניברסלי. מתוך כך, הידע על העיר נובע ממגוון מקורות – לא רק מקרב חוקרי העיר או השלטון בעיר ולא רק מזוויות מחקר שונות אלא גם מתושבי העיר עצמם, הזמניים והקבועים, לרבות אלה המתוגים כמשתייכים לפריפריה עירונית (Leitner and Sheppard 2016; Yiftachel 2016). תושבי העיר מפרשים את העיר בשלל דרכים ומנקודות מבט רבות, ויחד יוצרים מנעד השקפות ביחס לעירם.

חשוב להדגיש כי הגישה הדרומזרחית אינה מבקשת לסתור את הגישות הקלאסיות לייצור ידע אלא להוסיף עליהן מורכבות ואמינות. הגישות הקלאסיות מתמקדות בידע "אובייקטיבי", אמפירי וסטטיסטי, שנשען בעיקרו על המערכות הפוליטיות והמשפטיות הרשמיות כגון מפקדי אוכלוסין, סקרים ורישומים של ועדות תכנון. ידע זה מאורגן ומוגש דרך מקורות רשמיים, שלטוניים ואקדמיים והוא מתבסס על "לאומיות מתודולוגית", כלומר המדינה ומוסדותיה הן היחידה הבסיסית המשמשת לאיסוף המידע, לאישורו ולהפצתו. להבדיל, ייצור הידע הדרומזרחי מאמץ, לצד הידע הרשמי שמקורותיו אקדמיים ושלטוניים, גם ידע סובייקטיבי של המשתמשים במרחב העירוני, במיוחד אלה שנמצאים בעמדות חברתיות שוליות (ועל כן דחיקים ועקירים), ומביא בחשבון את פרשנותם לסיטואציות עירוניות – במיוחד כאלה שעלולות להוביל להרחקתם.

"עירוניות חדשה", קרי פיתוח עירוני הכולל תשתיות, ג'נטריפיקציה, התחדשות עירונית, שימושי קרקע מגוונים, נגישות, קישוריות בין חלקי העיר ובינה לבין סביבתה ועוד, נתפסת מהזווית הצפונמערבית כיעד שיש לשאוף אליו. במרכז הדיון המחקרי בתחום התכנון והמנהל הציבורי ניצבת השאלה מהו המרכיב העיקרי הדרוש כדי לממש את העירוניות החדשה ביעילות ובאפקטיביות. היו שקבעו כי מרכיב זה הוא משילות מקומית (Pierre and Peters 2012), חדשנות ויזמות (Cohen et al. 2016), ערים יצירתיות (Florida 2014), ערים חכמות (חתוקה ואחרים 2018), מעמד ראש העיר (Barber 2013) או הגיאוגרפיה הכלכלית החדשה (Krugman 2011). באופן פרדוקסלי, עיקר הביקורת על טענות אלו בספרות לוקה במהותנות צפונמערבית, ונשענת ברובה על תובנות מרקסיאניות (או ליברליות) לגבי הון ויחסים מעמדיים בפיתוח העירוני.

עם זאת, ועל אף הגל החדש (והמתעבה) של כתיבה "מהדרום", עד היום אי-אפשר להבחין בהתגבשותה של תיאוריה עירונית דרומזרחית. קיימת סדרה של המשגות ביקורתיות, לא תמיד קשורות זו בזו, שמציעות מענים חלקיים לסוגיות עירוניות, בעיקר ברמות מזו אזוריות. רובן צומחות מתוך תובנות ביקורתיות העוסקות בדיכוי ושחרור (ראו למשל Bhan 2019), אבל בו בזמן הן אינן מתעלמות מן ההיבטים הכלכליים או מן התיאוריות הביקורתיות לגבי העיר הצפונמערבית. להפך, הן מדגישות את היחסים הסימביוטיים אך הלא יציבים בין גורמים מבניים כגון הון וגלובליזציה ובין אתניות, חוק, זהויות ותרבות ביצירתם של משטרי דיכוי (Yacobi and Tzfadia 2019).

קולוניאליזם ישן, קולוניאליות חדשה

משטרי זהויות הם זירת מאבקים שבה נוצרים ומתעצבים אופני חלוקת הכוח והמשאבים בחברה על פי זהויותיהן של הקבוצות המרכיבות את אוכלוסיית העיר. למרות זאת, העיסוק במשטרי זהויות בדרך כלל נזנח בספרות הצפונמערבית, גם כאשר המחקר עוסק באזרחות עירונית או בעיר הצודקת. נקודת הפתיחה הלא מדוברת ברובה של ספרות זו היא שהאוכלוסייה הנחקרת מורכבת מאזרחים שמוקנות להם זכויות פוליטיות ומשפטיות מהותיות ושוות, ושקיימת מערכת חוק, משפט ותכנון המנהלת את החברה באופן אפקטיבי. הנחות אלו, מן הסתם, אינן תקפות לרוב הפיתוח העירוני במרחב העצום של הדרומזרח הגלובלי.

על בסיס הנחות מוטעות אלו, אחת העמדות הליברליות המקובלות חוגגת את השונות וגיוון הזהות בעיר ורואה ברב-תרבותיות תנאי משמעותי לקידום העיר המשגשגת בעידן ההגירה הגלובלית (Glaeser 2011). מערך הזהויות מבטא מעין בחירה חופשית, לרוב סמלית, אשר איננה משפיעה לעומק על ניהול הדמוקרטיה הליברלית האורבנית. דמוקרטיה זו מבוססת, לפי הגישה הזאת, על זכויות האדם, תהליכים משתפים, שוק חופשי של דיור פרטי, מנהל תקין ושלטון חוק "עיוור צבעים". במערך מדומיין זה, לזהויות הקולקטיביות

אין מעמד מבני שמעצב את הבסיס האזרחי והמשפטי של החברה כולה (ראו למשל לענייני זהות שאינה מעמדית, מכנה אותם במונח המזלזל "תודעה כוזבת" וגורסת כי הם משבשים את יכולתו של המעמד הנמוך לנהל מאבק אפקטיבי על חלוקת משאבים הוגנת. להבדיל משתי עמדות אלו, בראייה הדרומזרחית משטרי זהות זוכים למקום של כבוד, מכיוון שהם יוצרים את החיבורים בין מבני כוח וחלוקת הון, זהויות והיגיון קולוניאלי. משטרי זהות, קונפליקטים אתניים ואי-שוויון על בסיס זהותי מייצגים במקרים רבים את המשכיותה של העיר הקולוניאלית, המתאפיינת במהותנות דכאנית של זהויות, ניצול, היררכיה של זכויות, ועבודת גבולות והפרדה יומיומית בין הקבוצות (Yuval-Davis et al. 2017). הפרדה זו עשויה להתבטא בסגרגציה וולונטרית לכאורה על בסיס יכולות כלכליות של פרטים ("שוק חופשי"), או באפרטהייד זוחל המקנה לזהויות שונות חבילות זכויות לא שוויוניות, גם מבלי שינוסח כמדיניות רשמית. כך, עומק הדחיקה מהעיר וממשאביה ומידת הנזק שהיא מסיבה לתושבים קשורים ישירות במשטר הזהויות, הנוצר משילוב של היגיון זהותי-מדינתי, פוליטיקה עירונית והיגיון אתני-גזעי של הון. ערי המדינה של נסיכויות המפרץ הפרסי, ובראשן דובאי, אבו דאבי, קטר וכוויית, הן דוגמאות בולטות לדרך שבה משטר עירוני נבנה על הפרדה כפויה ואי-שוויון זהותי עמוק ורב-דורי ולאופן שבו הקפיטליזם, הפיתוח העירוני והאוטופיה של ההון מושתתים על משטר זהויות דכאני (מעוז 2020).

הדיון בדחיקה ובעקירה מבעד לפריזמה של משטרי זהויות והנכחתה של ההווה הקולוניאלית בפועלה היומיומי של העיר העכשווית מחייבים הסבר על קולוניאליזם. עד לפני עשורים אחדים, ההגדרה לקולוניאליזם הייתה הגדרה משפטית-חוקית ברורה ומוצהרת, ויוחסה בדרך כלל לכיבוש טריטוריות והכפפת אוכלוסיותיהן למשטר נפרד ולא שוויוני. גירוש ילידים, ולעיתים גם השמדת ילידים, היו מרכיב חשוב בניכוס המרחב לטובת כינון משטר אירופי, העצמת החברות העסקיות המזוהות עימו וטיפוח האוכלוסייה המתיישבת מטעמו בקולוניות.

בימינו התהפך התהליך במרחב – האוכלוסיות המוכפפות מהגרות אל העיר, לרוב בעל כורחן, עקב משברים חוזרים ונשנים באזורים הכפריים אך גם בשל ההזדמנויות הקיימות במרחבים העירוניים. בעיר הופכות לעיתים קבוצות מהגרים אלו לחסרות זכויות או כוח, ומנותבות בידי הכוחות השולטים אל שולי הכלכלה והמרחבים הלא-פורמליים, למצב של "נפרד ולא שווה". מנגנוני השוק, התכנון והחוק המגדירים אותן כלא חוקיות משמשים כיום תשתית ליצירת יחסים קולוניאליים-למחצה של הפרדה זהותית וניצול כלכלי, בזכות השילוב בין כוחה הכלכלי העצום של העיר ובין התדמית המיוחסת למנגנון השוק ולחוק, המציירת אותם כעוורים לשונות זהותית (Brown et al. 2003). אולם מתחת למעטה הניטרליות, כפי שטוענת ליסה דאגן (Duggan 2003), השוק והחוק "מארגנים את החיים הפוליטיים והחומריים במונחים של גזע, מגדר ומיניות, לאומיות, אתניות ודת" (שם, עמ' 3).

אכן, דחיקה ועקירה מהעיר בימינו אינן תולדה של קולוניאליזם צבאי וגזעי של העבר, אך מנגנון השוק הקפיטליסטי "עיוור הצבעים" אינו מספק הסבר הולם להיררכיה האזרחית שנוצרה בערים העכשוויות. התפיסה הקולוניאלית, זו שהשתתה על אימפריאליזם, כיבוש, עקירת תושבים מקומיים והתיישבות, דמותה השתנתה אולם עקרונותיה לא נעלמו. הם מתבטאים בדפוסים של דחיקה (אך לא בהכרח גירוש) של קבוצות מסוימות – לרוב ילידים, מהגרים, מיעוטים ועניים – והרחקתן מזכויות לאזרחות עירונית שוויונית, ניכוס רכושן, וחשיפתן לריבוד חברתי, לניצול ולסגרגציה (Porter and Yiftachel 2019). הכוחות השולטים בעיר משמרים קבוצות אלו במעמד זמני, וכך, להבנתנו, מתפתחים מצבי הדחיקות והעקירות שבבסיס האזרחות העירונית בת זמננו.¹⁸

בהקשר זה, דחיקה והרחקה אינן מנומקות בדרך כלל באמצעות זהותן של קבוצות. את הנימוק הזה מחליף מנעד טרמינולוגי טכנוקרטי שוויוני לכאורה הכולל מונחים כמו חוק וסדר, זכויות קניין, אכיפה, בריאות הציבור, התחדשות עירונית, מלחמה בעוני, פינוי-בינוי, פיתוח עירוני וטובת הכלל. אלה הם מונחים שקוסמים לרוב הציבור, ובוודאי לפקידות בכירה, למחלקות תכנון ולאגפים משפטיים (Ghertner 2015; Bhan 2016). המכניזם של השוק, כפי שמראים ליס ואחרים (Lees et al. 2016), תורם גם הוא למדיניות מרחבית זו בבואו לפתח אזורים שבהם חיות קהילות פריפריאליות. כך נשזרים הדחיקה, העקירה והפיתוח אל תוך מארג הזהויות ההיררכי ומייצרים את מה שאנאניה רוי (Roy 2018) מכנה "הרחקה גזעית" (racial banishment). התגברות הדחיקה והעקירה מהעיר מבטאת אפוא את הרוח הקולוניאלית המוסיפה להחיל שליטה דכאנית במרחב. רוח זו בימינו אינה מתפתחת בהכרח בכיוונים של מקורותיה, אלא נשזרת במגמות עיור עכשוויות כגון מקסום הפיתוח הכלכלי, השלטת חוק וסדר וקיום משטר זהויות היררכי.

מדחיקה ועקירה לדחיקות ועקירות

על אף ההיקף הגדל של הריסת בתים והרחקה פיזית מהעיר ברחבי העולם (Rolnik 2019), הידע האמפירי החשוב על התופעה אינו מספיק כדי לפתח מסגרת חדשה לניתוח העיר. כאמור, אנחנו מציעים כאן פיתוח מסגרת כזאת באמצעות שני מונחים חדשים – דחיקות ועקירות, המשקפים את המונח *displaceability*. מונחים אלו מייצגים מנעד של מצבי פגיעות פוטנציאליים, לאו דווקא ממומשים, שתושבי העיר נתונים להם. דחיקות פירושה תהליכים כלכליים, סביבתיים ותרבותיים איטיים יחסית שבהם מופעלת על התושבים אלימות מתונה, שברוב המקרים מעמיקה את הכרסום בזכויותיהם לעיר מתוך כפיית סדר

18 מובן שגם אליטות הון טרנס-לאומיות הן זמניות בעיר, אולם אלה אינן נתפסות כעקירות. זמניותן נובעת מנטייתן לנוע במרחב הגלובלי לשם פעילות עסקית. ערים רבות מתאמצות למשוך אותן אליהן (Sklair 2012), ולכן איננו מתייחסים כאן למעמד זה.

דמוגרפי, אדמיניסטרטיבי, חברתי, תרבותי וכלכלי חדש על סביבתם המוכרת. עקירות פירושה תהליכים פוליטיים ומשפטיים מהירים שבהם מופעלת על התושבים אלימות ממוקדת בדמות פעולות הריסה, הרחקה וגירוש. המציאות כמובן מורכבת ממגוון רחב של מצבי ביניים בין שני הקצוות האלה.

אנו רואים במושגים אלו יסוד לפיתוח מסגרת ביקורתית על העיר, מכיוון שהתייחסותם מגעת אל מעבר לפעולה שלטונית ממוקדת בזמן נתון שמסתיימת בדחיקה ועקירה ממשיים ומתארת את התנאים המבניים בעיר. מצב של דחיקות ועקירות מציב אוכלוסיות רבות בעיר תחת צליל התקתוק המתמיד של מנגנון השהיה, בלי לדעת אימתי יפקע וכיצד. זמן במרחב העירוני שאול, וכמוהו גם אזרחותן העירונית. חוסר ביטחון וסכנת הרחקה מתמדת הן חוויה מתמשכת של אוכלוסיות רבות בעיר.

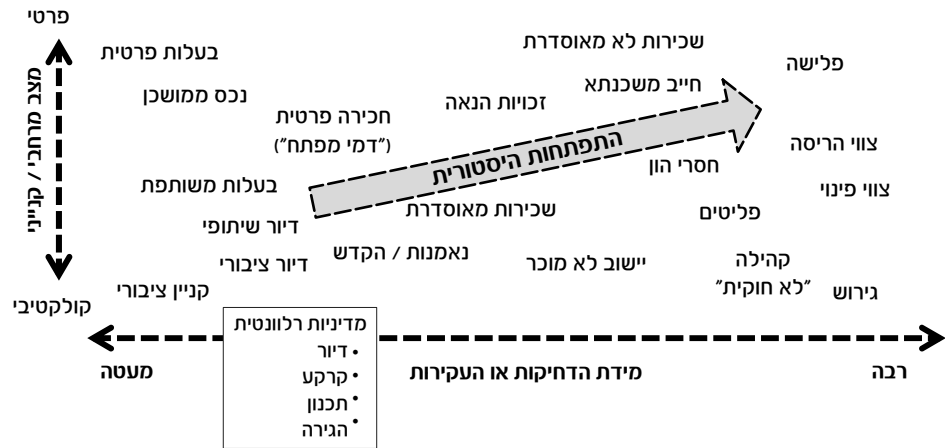
חוסר ביטחון ואי־יציבות כלכלית, ובפרט דיור לא יציב, הם אפוא התשתית הנסתרת של אזרחות עירונית עכשווית. ככל שחוסר הביטחון גדל, כך נחלשת האזרחות העירונית ועימה הזכויות לעיר הנגזרות ממנה (Lebuhn 2013; Kothari 2015). הדחיקות מתעצמת בקרב "אוכלוסיות בלתי־פורמליות" – כאלה שנעדרות אזרחות מדינתית פורמלית, או מתגוררות במרחבים אפורים, או בקרב מיעוטים, עניים וצעירים. היא חזקה במיוחד בקרב שוכרי דירות אך אינה פוסחת גם על בעלי דירות, במיוחד אם נכסיהם משועבדים או ממושכנים. דחיקות ועקירות פועלות על רבים מאוד במטרופולין העכשווי, גם אם בעוצמות שונות.

תרשים 1 ממפה את מנעד מצבי הדחיקות והעקירות של אוכלוסיית העיר, כלומר את מידת הסכנה להרחקה מזכויות (הציר האופקי), לפי זכויות קניין על נכסים ורכוש (הציר האנכי) ולפי מצבי אי־ביטחון כגון תלות במשכנתאות, זכויות בדירור ציבורי, מחירי קרקע ומידת חשיפתם לספקולציות, איומים סביבתיים, סכסוכים טריטוריאליים ועוד – כולם בזיקה למדיניות דיור, קרקע, תכנון והגירה. ההצבה של שני הצירים הללו בתרשים אחד ממשיכה את הדיון שערכנו עד כה, שכן היא מערערת את ההפרדה בין ההיגיון הקפיטליסטי והחוקי ובין ההיגיון הקולוניאלי הא־פורמלי. לאורך זמן, כפי שמחיש החץ המפלא את התרשים, בשל שינויים במדיניות הדיור, הקרקע, התכנון וההגירה, חלה שחיקה בזכויות מרחביות קולקטיביות המספקות ביטחון, והן מוחלפות במצבים שבריריים, בלתי מוסדרים, שבהם תושבי העיר מארגנים לעצמם מרחבי מחיה זמניים.

התגברות מצבי הדחיקות והעקירות גם מדגישה את החשיבות של עיצוב נוף הזמן (timescape), החיוני להבנת התופעה. זכויות עירוניות קשורות להסדרים הפוליטיים, התכנוניים והמשפטיים שבהם מגולמים ממדי הזמן, למשל היסטוריית הזכויות במרחב נתון (כגון מגורים בו לאורך דורות, הגירה או גירוש), הסדרים משפטיים של זכויות קניין בעבר ובהווה או תכנון עתידי של המרחב. מתוך הכרה בחשיבות הפוליטית של מסגרת הזמן, ומתוך הבנה שדחיקה אינה מוחלת באופן שווה על הכלל, המחקר שלנו בנושא מאמץ

זווית פלוריוורסלית גם ביחס להיבט הזמן. הזוויות המרובות מקורן במגוון ההיסטוריות של זכויות במרחב, בהכללה ובהדרה של קבוצות ופרטים, ובאימוץ דוקטרינות משפטיות שמארגנות את משטרי הבעלות על הנכסים על פי חוקים ותקנות תלויי זמן. המקרים שהצגנו לעיל מקולומבו, מטאלין ומירושלים מדגימים היטב כיצד זכויות מרחביות תלויות בהיבטי הזמן המרחבי.

מכאן, המצב הזמני הדכאני אף הוא אינו מוחל באופן שוויוני על הכלל. קהילה אחת חיה תחת זמניות שברירת, קהילה אחרת עשויה לחיות בזמניות קבועה, ואילו בעלי אזרחות מלאה מהמעמדות הגבוהים עשויים להיות בעלי ביטחון קבוע בזכויות העירוניות. כפי שמדגימים שלושת המקרים, תנאי הזמניות עצמה נתונים במשא ומתן מתמשך דרך סוגיות כמו רישיונות עבודה ושהייה, רישום ילדים לבתי ספר, זמינות שירותים, תקפותם של צווי הריסת בתים, פינוי חדלי פירעון של שכירות או של משכנתאות, עקירה של שכונות ויישובים או הכרה בהם. התכנון המודרניסטי, המדמיין עיר מאורגנת, מתוכננת וחוקית, הופך לעיתים לרעש רקע עמום לנוכח המערך הפוליטי, המשפטי והקנייני הסבוך הזה שלתוכו הוא מנסה להיכנס (צפדיה ויפתחאל 2014).

תרשים 1. מטריצת הדחיקות והעקירות: מיפוי מצבי (אי-)ביטחון מרחבי בעיר

מבט מהיר קדימה

לקראת סיום, נחזור לעירוניות הדרומזרחית ולשלושת המופעים שפתחנו בהם – קולומבו, טאלין וירושלים. עירוניות זו נשענת על יחסים סימביוטיים בין ההיגיון הקולקטיבי והלאומי ובין השוק הספקולטיבי ומשטר הפרטה הנלווה אליו. אי-אפשר להסביר עירוניות

דרומזרחית שכזאת באמצעות התיאוריה העירונית הצפונמערבית, וגם לא באמצעות ניתוח תהליכים שהתרחשו בתקופת המהפכה התעשייתית בערים בצפון הגלובלי, ואי-אפשר להשתמש בניתוח כזה לניבוי עתידן של ערים בדרום הגלובלי (Storper and Scott 2016). עירוניות כזאת איננה נענית בכניעה לשוק ולקפיטליזם וגם לא להתנהלות המוסדרת לכאורה בחוק ובתוכניות מתאר, אף שלעיתים אנו מדמיינים התנהלות שכזו בערים הצפונמערביות. בה בעת, העירוניות הדרומזרחית אינה ניתנת להסבר על ידי התיאוריה הפוסטקולוניאלית לכרה, מכיוון שהטעונונים הזהותיים וההיסטוריים שעליהם נשענת תיאוריה זו אינם מספיקים כדי להסביר לגמרי את המתרחש בעירוניות מסוג זה, המושפעת ישירות מעבודת ההון והממשל העכשווית.

בתנועתה על ציר הזמן, העיר, כפי שהיא מובנת מנקודת המבט הדרומזרחית הגלובלית, מארגנת את החברה שבה לפי מערך של מקבצי זכויות מרובדים. החברה העירונית עושה שימוש באמצעים היסטוריים, משפטיים וקנייניים שדרכם תושביה מקבלים זכויות מדורגות בהתאם לזהותם – הלאומית, האתנית, הגזעית, הדתית והמגדרית, אך גם המעמדית והגילית.

במבט-על, המטרופולין הדרומזרחי מסדיר ללא הרף את תנועת האוכלוסין, ועל ידי כך בין היתר הוא מארגן מחדש את ההיררכיה של הזכויות לעיר, הריבוד האתני-מעמדי וההפרדה בין הרבדים. אין צורך להרחיק אל מקומות נידחים או אל מקרים שבהם אוכלוסייה נעקרת ממקומה בכוח כדי להבין את השפעתה של הסדרת תנועת האוכלוסין על ארגון ההיררכיה של הזכויות.

ברוח זו, ובזיקה למציאות הישראלית העכשווית, נעיר שהגישות הצפונמערביות שרוב החוקרים מאמצים נכשלות תדיר בפענוח מדיניות הדיור הנוכחית בישראל ואינן מצליחות לבארה, מעבר לשאלה של היענות השלטון לביקוש מצד האזרחים שהשוק אינו מצליח לספק לו מענה. ההתעלמות מנוף הזמן, ממשטר המקרקעין האתנו-לאומי והקולוניאלי, מהמבנה החברתי שמתארגן בעקבותיו, ובעיקר מנקודת מבטם של אלה שנפגעים מהסדרי הפיתוח האלה, מכשילה במקרה זה את ניסיונה של הגישה הצפונמערבית להסביר כיאות את מדיניות הדיור. לכן אין צורך להרחיק עד יוהנסבורג, לאגוס, מומבאי, סן פאולו או ג'קרטה כדי להבחין בתהליכים שתיארנו. נדרש רק לנתח את מבנה האזרחות העירונית במטרופולינים הגדולים בישראל – ירושלים, באר שבע ותל אביב-יפו – ולהבחין באותה דינמיקה מרובדת המושתתת על התגברותן של הדחיקות והעקירות, המרחפות כעננה מעל תושביהן העכשוויים והעתידיים של ערים אלו.

ברוח התקופה הנוכחית, נעיר גם שמגפת הקורונה חידדה את התובנות שניתחנו כאן בשני היבטים עיקריים. ראשית, המשבר הבריאותי, והמשבר הכלכלי שבא בעקבותיו, יצרו דפוסים ברורים של דחיקת קבוצות מוחלשות מזכויות עירוניות ובראשן דיור, תעסוקה, חינוך ושירותי בריאות. ההגנות המועטות שעמדו לקבוצות אלו מלכתחילה קרסו בחלקן, וחברי הקבוצות מצאו עצמם רחוקים עוד יותר ממימוש זכות מלאה לעיר ולמשאביה.

שנית, המאפיינים הקולוניאליים בניהול העיר הלכו והעמיקו, בתהליך שכינינו "הבניית העיר הקורוניאלית" (יפתחאל וצפדיה 2021). בחסות כוח חיצוני השתנה המשטר העירוני; בנימוק של מצב חירום רוכזו סמכויות חסרות תקדים בידי השלטון המרכזי ובידי חברות ניהול מידע דיגיטלי, ונפגעו עוד יותר הזכויות והיכולות של קבוצות שנאבקות נגד דחיקתן מהעיר. מובן שמוקדם מדי להסיק מסקנות מבניות מתקופת הקורונה, ואנו מניחים שלפנינו תקופת מאבק ארוכה על אופיו של המשטר, אך הסימנים הראשוניים מעידים על האצת המגמות שתוארו כאן.

ברוח זו נחזור למצרפים האורבניים של שליטה ושוליות העולים מהמופעים של קולומבו, טאלין וירושלים ומאלפי ערים אחרות. ממצרפים אלו ניכר כי יש צורך בגישה דרומזרחית כדי לנתח ולהבין את המרחב המטרופוליני העכשווי, המגוון והדינמי, שכן היא שוזרת בתוך מרחב זה הגיונות של מדינה, זהות, הון, פיתוח ומשילות – הגיונות שיוצרים דחיקות ועקירות המשמשות לשליטה כוחנית ישירה ועקיפה. פירוק, הבנה וחשיפה של כוחות דכאניים אלו, וסימון דרכים לתיקון, להכללה ולהשוואה של תובנות מחקר במרחב הפוליטי העירוני, ניצבים על סדר היום של חקר העירוניות בעשורים הקרובים.

לבסוף, בל נשכח להזכיר שוב את ההתנגדות הנמשכת של קבוצות ויחידים מול שלל האיומים הכרוכים בדחיקות ובעקירות. אלה ממשיכים להתנגד בשלל דרכים להפלייתם ולהכפפתם לתנאים קולוניאליים ולהדרתם מהזכות לעיר. קצרה היריעה מכדי לכסות כאן כראוי נושא חשוב זה. די יהיה לומר שאיסוף, ייצור וניתוח ידע בנושא מהווים מן הסתם חלק מהמאבק נגד התופעות המתעצמות של עקירה ודחיקה. שילוב הידע עם המאבקים למען הזכות לעיר הוא, לעניות דעתנו, אחד האתגרים הדחופים המונחים על שולחנם של חוקרים, מתכננים ואקטיביסטים המחויבים לערכים של עיר צודקת – בצפון, במערב, בדרום ובמזרח הגלובליים.

המחלקה למנהל ומדיניות ציבורית, המכללה האקדמית ספיר
המחלקה לגיאוגרפיה ופיתוח סביבתי, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

ביבליוגרפיה

- הורודניצ'אנו, מאיה, 2019. "אין לנו מקום אחר, זה הבית שלנו", וואלה! חדשות, 22.7.2019.
חתוקה, טלי, ערן טוך, מיכאל בירנהק והרס צור, 2018. העיר בעידן הדיגיטלי: תכנון, טכנולוגיה, פרטיות ואי-שוויון, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
יפתחאל, אורן, וארז צפדיה, 2021. "העיר הקורוניאלית", סוציולוגיה ישראלית כא(2), עמ' 335-336.
מעוז, אילת, 2020. "ברוכים הבאים לאוטופיה של ההון: ישראל, איחוד האמירויות והקפיטליזם של האסון", תיאוריה וביקורת 53, עמ' 181-195.

מרגלית, טליה, 2013. "עסקה תכנונית", טלי חתוקה וטובי פנסטר (עורכות), *המתכננים: השיח התכנוני בישראל לאן?*, תל אביב: רסלינג, עמ' 179-196.

סעיד, אדוארד, 2000. *אוריינטליזם*, בתרגום עתליה זילבר, תל אביב: עם עובד.

צפדיה, ארז, 2016. "המרחב האפור של ההתיישבות בשטחים: ניתוח גיאוגרפי-משפטי של המאחזים", *תיאוריה וביקורת* 47, עמ' 133-157.

צפדיה, ארז, ואורן יפתחאל, 2014. "עיר המחר האפורה", טובי פנסטר ואורן שלמה (עורכים), *ערי המחר: תכנון, צדק וקיימות היום?*, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 176-192.

Abourahme, Nasser, 2018. "Of Monsters and Boomerangs: Colonial Returns in the Late Liberal City," *City* 22(1), pp. 106-115.

Avni, Nufar, and Oren Yiftachel, 2014. "The New Divided City? Planning and 'Gray Space' Between Global North-West and South-East," Susan Parnell and Sophie Oldfield (eds.), *The Routledge Handbook on Cities of the Global South*, Oxon and New York: Routledge, pp. 487-503.

Barber, Benjamin R., 2013. *If Mayors Ruled the World: Dysfunctional Nations, Rising Cities*, New Haven: Yale University Press.

Bayat, Asef, 2013. *Life as Politics: How Ordinary People Change the Middle East*, Stanford: Stanford University Press.

Bhan, Gautam, 2016. *In the Public's Interest: Evictions, Citizenship, and Inequality in Contemporary Delhi*, Athens, GA: University of Georgia Press.

—, 2019. "Notes on a Southern Urban Practice," *Environment and Urbanization* 31(2), pp. 639-654.

Blatman-Thomas, Naama, and Libby Porter, 2019. "Placing Property: Theorizing the Urban from Settler Colonial Cities," *International Journal of Urban and Regional Research* 43(1), pp. 30-45.

Brenner, Neil, and Christian Schmid, 2014. "The 'Urban Age' in Question," *International Journal of Urban and Regional Research* 38(3), pp. 731-755.

Brenner, Neil, and Nik Theodore, 2002. "Cities and the Geographies of 'Actually Existing Neoliberalism'," *Antipode* 34(3), pp. 349-379.

Brickell, Katherine, Melissa Fernandez Arrigoitia, and Alexander Vasudevan (eds.), 2017. *Geographies of Forced Eviction: Dispossession, Violence, Resistance*, London: Palgrave Macmillan.

Brown, Michael K., Martin Carnoy, Elliott Currie, Troy Duster, David B. Oppenheimer, Marjorie M. Schultz, and David Wellman, 2003. *Whitewashing Race: The Myth of a Color-Blind Society*, Berkeley: University of California Press.

- Caldeira, Teresa, P. R., 2016. "Peripheral Urbanization: Autoconstruction, Transversal Logics, and Politics in Cities of the Global South," *Environment and Planning D: Society and Space* 35(1), pp. 3–20.
- Cohen, Boyd, Esteve Almirall, and Henry Chesbrough, 2016. "The City as a Lab: Open Innovation Meets the Collaborative Economy," *California Management Review* 59(1), 5–13.
- Comaroff, Jean, and John L. Comaroff, 2015. *Theory from the South, or How Euro-America is Evolving Toward Africa*, New York: Routledge.
- de Sousa Santos, Boaventura, 2015. *Epistemologies of the South: Justice Against Epistemicide*, New York: Routledge.
- Desmond, Matthew, 2016. *Evicted: Poverty and Profit in the American City*, Milwaukee: Penguin Books.
- Duggan, Lisa, 2003. *The Twilight of Equality? Neoliberalism, Cultural Politics, and the Attack on Democracy*, Boston, MA: Beacon Press.
- Elliott-Cooper, Adam, Phil Hubbard, and Loretta Lees, 2019. "Moving Beyond Marcuse: Gentrification, Displacement and the Violence of Un-Homing," *Progress in Human Geography* 44(3), pp. 492–509.
- Escobar, Arturo, 2018. *Designs for the Pluriverse: Radical Interdependence, Autonomy, and the Making of Worlds*, Durham and London: Duke University Press.
- Florida, Richard, 2014. *The Rise of the Creative Class Revisited* (Revised and Expanded), Philadelphia: Basic Books.
- Ghertner, Asher D., 2015. *Rule by Aesthetics: World-Class City Making in Delhi*, New York: Oxford University Press.
- Glaeser, Edward, 2011. "Cities, Productivity, and Quality of Life," *Science* 333(6042), pp. 592–594.
- Harvey, David, 2003. "The Right to the City," *International Journal of Urban and Regional Research* 27(4), 939–941.
- Holston, James, 2008. *Insurgent Citizenship: Disjunctions of Democracy and Modernity in Brazil*, New Jersey: Princeton University Press.
- Kothari, Miloon, 2015. *The Global Crisis of Displacement and Evictions: A Housing and Land Rights Response*, New York: Rosa Luxemburg Stiftung.
- Krugman, Paul, 2011. "The New Economic Geography, Now Middle-Aged," *Regional Studies* 45(1), pp. 1–7.
- Lebuhn, Henrik, 2013. "Local Border Practices and Urban Citizenship in Europe: Exploring Urban Borderlands," *City* 17(1), 37–51.

- Lees, Loreta, Hyun Bang Shin, and Ernesto López-Morales, 2016. *Planetary Gentrification*, Cambridge: Polity Press.
- Lefebvre, Henri, 1996. "Right to the City," in *Writing on Cities*, trans. and eds. Eleonore Kofman and Elizabeth Lebas, Oxford: Wiley-Blackwell, pp. 147–159.
- Leitner, Helga, and Eric Sheppard, 2016. "Provincializing Critical Urban Theory: Extending the Ecosystem of Possibilities," *International Journal of Urban and Regional Research* 40(1), pp. 228–235.
- Marcuse, Peter, and David Madden, 2016. *In Defense of Housing: The Politics of Crisis*, London: Verso Books.
- Miraftab, Faranak, 2009. "Insurgent Planning: Situating Radical Planning in the Global South," *Planning Theory* 8(1), pp. 32–50.
- Newman, Kathe, and Elvin K. Wyly, 2006. "The Right to Stay Put, Revisited: Gentrification and Resistance to Displacement in New York City," *Urban Studies* 43(1), pp. 23–57.
- Philbrihty, 2016. "A Profile of Underserved Settlements in Colombo," *Geosrilanka*, April 17.
- Pierre, Jonm and B. Guy Peters, 2012. "Urban Governance," in Karen Mossberger, Susan E. Clarke, and Peter John (eds.), *The Oxford Handbook of Urban Politics*, Oxford: Oxford University Press, pp. 71–86.
- Porter, Libby, and Oren Yiftachel, 2019. "Urbanizing Settler-Colonial Studies: Introduction to the Special Issue," *Settler Colonial Studies* 9(2), pp. 177–186.
- Robinson, Jennifer, 2016. "Thinking Cities Through Elsewhere: Comparative Tactics for a More Global Urban Studies," *Progress in Human Geography* 40(1), pp. 3–29.
- Rolnik, Raquel, 2019. *Urban Warfare*, London: Verso Books.
- Roy, Ananya, 2018. "The Potency of the State: Logics of Informality and Subalternity," *The Journal of Development Studies* 54(12), pp. 2243–2246.
- , 2019. "Racial Banishment," in the Antipode Editorial Collective (eds.), *Keywords in Radical Geography: Antipode at 50*, Hoboken, NJ: Wiley Blackwell, pp. 227–230.
- Sassen, Saskia, 2013. *The Global City: New York, London, Tokyo*, Princeton: Princeton University Press.
- , 2014. *Expulsions: Brutality and Complexity in the Global Economy*, Cambridge: Harvard University Press.

- Sklair, Leslie, 2012. "Transnational Capitalist Class," in George Ritzer (ed.), *The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Globalization*, Hoboken, NJ: John Wiley & Sons (online).
- Slater, Tom, 2017. "Planetary Rent Gaps," *Antipode* 49(51), pp. 114–137.
- Smith, Neil, 2005. *The New Urban Frontier: Gentrification and the Revanchist City*, London: Routledge.
- Storper, Michael, and Allen J. Scott, 2016. "Current Debates in Urban Theory: A Critical Assessment," *Urban Studies* 53(6), pp. 1114–1136.
- Urban Studies Journal, 2017. Michael Storper [video], Youtube.
- Wallerstein, Immanuel, 2011a. *The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, Berkeley: University of California Press.
- , 2011b. *The Modern World-System II: Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600–1750*, Berkeley: University of California Press.
- , 2011c. *The Modern World-System III: The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730s–1840s*, Berkeley: University of California Press.
- Watson, Vanessa, 2006. "Deep Difference: Diversity, Planning and Ethics," *Planning Theory* 5(1), pp. 31–50.
- , 2013. "Planning and the 'Stubborn Realities' of Global South-East Cities: Some Emerging Ideas," *Planning Theory* 12(1), pp. 81–100.
- Wilensky, Harold L., 1974. *The Welfare State and Equality: Structural and Ideological Roots of Public Expenditures*, Berkeley: University of California Press.
- Yacobi, Haim, and Erez Tzfadia, 2019. "Neo-Settler Colonialism and the Re-Formation of Territory: Privatization and Nationalization in Israel," *Mediterranean Politics* 24(1), pp. 1–19.
- Yiftachel, Oren, 2009. "Theoretical Notes on 'Gray Cities': The Coming of Urban Apartheid?," *Planning Theory* 8(1), pp. 88–100.
- , 2016. "The Aleph — Jerusalem as Critical Learning," *City* 20(3), pp. 483–494.
- Yuval-Davis, Nira, Georgie Wemyss, and Kathryn Cassidy, 2017. "Everyday Bordering, Belonging and the Reorientation of British Immigration Legislation," *Sociology* 52(2), pp. 228–244.
- , 2019. *Bordering*, London: Wiley.
- Zabrodskaia, Anastassia, 2014. "Tallinn: Monolingual From Above and Multilingual From Below," *International Journal of the Sociology of Language* 228, pp. 105–130.